

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.132.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/1>

ТЛУМАЧЕННЯ ЗА ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВИХ НОРМ (ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ)

INTERPRETATION IN THE SPECIFIC FORM OF LAW NORMS REALIZATION (ENFORCEMENT)

Антошкіна В.К., к.ю.н.,
доцент кафедри галузевих юридичних дисциплін
Бердянський університет менеджменту і бізнесу

Стаття присвячена проблемам тлумачення правових норм у процесі їх реалізації. Безпосереднім результатом правового регулювання, його кінцевим проявом є реалізація правових норм. Реалізація норм права, ефективне застосування неможливе без з'ясування їх змісту, волі законодавця, що в них міститься, тобто тлумачення. Тлумачення слугує засобом конкретизації волі законодавця шляхом більш детального пояснення загальної норми відповідно до кожної конкретної ситуації, яка підлягає юридичній оцінці, що своєю чергою полегшує розуміння та застосування норми права. При цьому погоджуємося з думкою тих науковців, які зазначають, що тлумачення має місце на всіх етапах реалізації правових норм, виступає її передумовою й умовою, саме тому для повного і ґрунтовного з'ясування та розуміння питань тлумачення необхідним є розуміння особливостей реалізації правових норм, що зумовлює актуальність цього дослідження.

Можна виокремити два шляхи ординарних форм реалізації правових норм: *пряма* (безпосередня) реалізація правових норм; *опосередкована* реалізація правових норм. До процесу правового регулювання на кінцевій стадії (в деяких випадках під час виникнення правовідносин) приєднується *застосування права*, яке являє собою індивідуально-правову діяльність, яка спрямована на вирішення юридичних справ і в результаті якої в матерію правової системи включаються нові елементи – індивідуальні приписи, відбувається під-нормативне регулювання суспільних відносин. На відміну від інших форм реалізації правових норм, застосування є *особливою формою реалізації правових норм*, оскільки тут необхідна участь правозастосовних органів.

У статті розглядаються особливості застосування в приватних галузях права, які полягають в тому, що тут воно ініціюється за загальним правилом, учасником правовідношення, права якого порушені, на відміну від застосування норм публічного права, що відбувається за ініціативою правозастосовного органу.

Отже, правозастосування є важливим чинником, що істотно впливає на правове регулювання і під час впливу на правові відносини являє собою особливу форму трансформації правової норми в практику.

Ключові слова: тлумачення правових норм, пряма (безпосередня) реалізація правових норм, опосередкована реалізація правових норм, форми реалізації правових норм, правозастосування.

This article is devoted to problems of interpretation of law in the course of their implementation. Realization of law is the immediate result of legal management, its ultimate manifestation. The realization of law norms, their effective application are impossible without the ascertainment of their content, the will of the legislator, that is without interpretation. Interpretation serves as means of the legislator's will concretization by means of a more detailed explanation of a general rule according to each specific situation that can be subject to legal assessment that facilitates understanding and application of the legal norm. Herewith we agree with the opinion of those scientists who remark that interpretation occurs at all stages of legal norms realization, and it is its precondition and condition, that is why the understanding of the peculiarities of law norms realization is necessary for complete and thorough clarification and understanding of the interpretation issues that determines the topicality of the research under consideration.

We can single out two ways of ordinary realization forms of law norms: direct (immediate) realization of law norms; indirect realization of law norms. Enforcement joins to the legal management process on the ultimate stage (sometimes in case of the emergence of the legal relations). It is an individual legal activity that is aimed at solving the legal cases. As a result of this individual legal activity new elements are added to the legal system: individual orders, individual regulation of the public relations. Unlike the other forms of realization of the norms enforcement is a specific form of realization of law norms as this requires the participation of the enforcement authorities.

The article deals with the features of the enforcement in the private and public fields of law. Such peculiarities are that in private branches of law enforcement, as a general rule, is initiated by a party of a legal relationship whose rights are violated. In public fields of law the enforcement is initiated by a public authority.

Therefore, law enforcement is an important factor that essentially influences the legal regulation. In the course of the influence of the law on the law relations it is a specific form of a transformation of the legal norm into practice.

Key words: interpretation of law, direct (immediate) realization of law; indirect realization of law, forms of implementation of law, enforcement.

Для інструментального підходу до визначення механізму правового регулювання характерним є суворий поділ його на стадії. При цьому перша стадія – формування і дія юридичних норм, друга – виникнення прав та обов'язків, третя – реалізація суб'єктивних прав і обов'язків. Для останньої характерно те, що програми поведінки, які закладені в юридичних нормах і потім виражені в конкретних правах і обов'язках для даних суб'єктів, втілюються в життя, реалізуються у фактичній поведінці учасників суспільних відносин, стають реальністю [1, с. 217].

Своєю чергою реалізація норм права, ефективне застосування неможливе без з'ясування їх змісту, тобто тлумачення [2, с. 370]. У юридичній літературі висловлюється багато точок зору щодо розуміння, власне, *сутності тлумачення*, яке полягає у з'ясуванні справжнього змісту права державними органами, посадовими та приватними особами. Важливість його важко переоцінити, оскільки *містечтво тлумачення правових норм складає саму сутність юриспруденції та основу професійної підготовки юриста* [3, с. 3].

На відміну від інших видів, тлумачення права – це особлива діяльність, чия специфіка зумовлена низкою факторів. Тлумачення – це розумовий (пізнавальний) процес, спрямований на пояснення знакової системи, а з іншого боку, результат цього процесу виражається у сукупності виразів природної мови, що надають системі визначеного сенсу. Тлумачення слугує засобом конкретизації волі законодавця шляхом більш детального пояснення загальної норми відповідно до кожної конкретної ситуації, яка підлягає юридичній оцінці, що своєю чергою полегшує розуміння та застосування норми права [4, с. 5].

При цьому погоджуємося з думкою тих науковців, які зазначають, що тлумачення має місце на всіх етапах реалізації правових норм, виступає її передумовою й умовою, а не є тільки окремою самостійною стадією вказаного процесу, саме тому для повного і ґрунтовного з'ясування та розуміння питань тлумачення необхідним є розуміння особливостей реалізації правових норм, що зумовлює актуальність цього дослідження.

Питання реалізації та тлумачення зазвичай є предметом розгляду таких фахівців з теорії права, як С.С. Алексєєв, Н.Г. Александров, С. В. Бобровник В.М. Горшенков, В.М. Кудрявцев, В.В. Лазарев, О.В. Малько, Н.М. Оніщенко, П.М. Рабінович, О. Ф. Скаун тощо. Разом з тим вказані питання потребують більш детального розгляду та аналізу.

Враховуючи викладене вище, метою статті є визначення проблеми тлумачення правових норм у процесі їх реалізації.

У теорії права розрізняють декілька форм реалізації права, видова різноманітність яких залежить від специфіки суспільних відносин, що підлягають урегулюванню, особливостей норм права (зокрема, їх гіпотез і диспозицій), а також особливостей поведінки суб'єктів, які реалізують ці норми [5, с. 275] (використання, виконання, дотримання). При чому ці форми реалізації правових норм відносимо до *ординарних*, тобто таких, що реалізуються за участі фізичних та юридичних осіб. Можна виокремити два шляхи ординарних форм реалізації правових норм: *пряма* (безпосередня) реалізація правових норм; *опосередкована* реалізація правових норм.

Пряма (безпосередня) реалізація правових норм означає, що фізичні та юридичні особи реалізують норми права через загальні правові відносини. Суб'єктивні права та обов'язки учасників цих відносин виникають безпосередньо на основі норм права, тобто з підстав, загальних для всіх осіб, на яких поширюється дія зазначених приписів. У такому порядку реалізуються норми права, що закріплюють абсолютні права, наприклад, норми щодо захисту права власності, особистих прав особи, прав

інтелектуальної власності, норми про делікти, про розмір податків і зборів. Основними формами безпосередньої реалізації норм права є виконання і додержання.

Опосередкована реалізація правових норм здійснюється за принципово іншою схемою, оскільки тут йдеться про відносини конкретного типу. Норми права починають діяти не прямо, а після появи інших додаткових регуляторів, якими є такі акти індивідуального правового регулювання, як правочини, корпоративні акти. Формами опосередкованої реалізації норм права є використання, виконання і додержання.

До процесу правового регулювання на кінцевій стадії (у деяких випадках за умови виникнення правовідносин) приєднується *застосування права*, яке являє собою індивідуально-правову діяльність, яка спрямована на вирішення юридичних справ і в результаті якої в матерію правової системи включаються нові елементи – індивідуальні приписи, відбувається піднормативне регулювання суспільних відносин [6, с. 178]. На відміну від інших форм реалізації правових норм, застосування є *особливою формою реалізації правових норм*, оскільки тут необхідна участь правозастосовних органів.

При цьому для ординарних форм реалізації норм права характерним є те, що реалізацію норм здійснюють фізичні та юридичні особи, до яких ці норми адресовані, а також реалізація норм здійснюється через власну поведінку фізичних та юридичних осіб. Натомість застосування правових норм має такі ознаки: це управлінська за своєю природою діяльність держави і посадових осіб у винесенні індивідуально-конкретних приписів; здійснюється спеціальними суб'єктами (судом, прокурором, нотаріусом тощо); здійснюється в «чужому інтересі»; здійснюється через визначену послідовність стадій.

Застосування тяжіє до області публічно-правового регулювання, пов'язане з посадовими повноваженнями, компетенцією особи, що застосовує право. Застосування як частина процесу реалізації має найменше відношення до категорії суб'єктивних прав. Ми виокремили такі підстави використання правозастосування (рис. 1).

Правозастосовна діяльність органів публічної влади найчастіше має місце, коли виникає юридична справа або суперечка про наявність або міру суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Вона здійснюється передусім судом. Існують і несудові правозастосовні органи: прокуратура, органи виконавчої державної влади і місцевого самоврядування, нотаріат, органи опіки і піклування, органи управління і посадовці комерційних і некомерційних організацій.

Якщо подивимося на особливості цього процесу щодо застосування норм приватних галузей права, то

Рис. 1. Підстави використання правозастосування під час реалізації цивільно-правових норм

застосування ініціюється за загальним правилом учасником правових відносин, права якого порушені. Це зумовлено тим, що зобов'язання, яке суб'єкт порушив, він несе перед приватною особою, а не перед державою. Суд ні за яких обставин не може сам почати правозастосовний процес без відповідної заяви уповноваженої особи. На застосування вказаних правових норм не поширюється вимога неодмінного застосування норми права у всіх випадках, коли в наявності є фактичні обставини, на які розрахована ця норма. Суд за загальним правилом пов'язаний позовними вимогами і не може з власної ініціативи застосувати ті норми, гіпотези яких розраховані на факти, що входять до підстави позову, якщо не були заявлені вимоги про застосування наслідків, передбачених цими нормами. Виняток становлять випадки, коли суд в рамках вже розпочатого правозастосовного процесу може або зобов'язаний застосувати деякі правові норми за власною ініціативою. Це норми, звернені до суду, але встановлюють правові наслідки для учасників спірного правовідношення [7, с. 12].

Хоча правові норми, зокрема цивільного права, втілюються в життя головним чином суб'єктами правовідносин, але роль правозастосовної діяльності в механізмі реалізації цивільного права помітно зросла, що пов'язано, зокрема, і зі збільшенням суперечок між учасниками цивільного обороту.

Право може бути реалізоване в усіх формах як діями самих суб'єктів права, тобто способом здійснення, так і владними діями, зверненими до інших суб'єктів права, тобто способом застосування. Говорячи про застосування і здійснення, мають на увазі, яким чином, чийми діями, тобто яким способом реалізується право, а говорячи про дотримання, використання і виконання, вказують, в яких формах воно реалізується.

Застосування права – це творчий процес. Правозастосуваць, будь то громадянин, організація або компетентний орган влади, підводить під загальне юридичне правило конкретний життєвий випадок, від нього залежить визначення як самої можливості підведення цієї ситуації під ту або іншу правову норму, так і визначення інших юридичних наслідків подібної акції (встановлення розміру відшкодування, визначення частки, що належить власникові, і так далі). Проте творчий характер правозастосування не означає такої свободи розсуду, яка виходить за рамки права, призводить до порушень законності [8, с. 5].

При цьому слід враховувати, що норми права за змістом диспозиції діляться на два види:

- встановлюють можливість, зміни, припинення і закріплення (визнання) правовідносин;
- закріплюють суб'єктивні права і юридичні обов'язки у вже існуючому правовідношенні.

Це дає підстави розрізняти умовно реалізацію норм об'єктивного права і суб'єктивного права, яка може бути зроблена через спосіб здійснення або застосування у будь-якій з форм реалізації права – дотриманні, виконанні і використанні.

Наприклад, дозвільний характер норм приватних галузей права орієнтує на переважне використання здійснення як способу реалізації права, тоді як правозастосуванню належить другорядна роль. Основною в цьому аспекті виступає функція правозабезпечення.

Особливість застосування права в приватних галузях полягає в тому, що воно ініціюється за загальним правилом учасником правовідношення, права якого порушені, на відміну від застосування норм публічного права, що відбувається за ініціативою правозастосовного органу. Крім того, сторони зобов'язання в приватній галузі права, виходячи з автономії волі, мають право самі визначити правозастосовний орган (наприклад, передати вирішення справи третейському суду).

Правозастосовна діяльність є складним процесом, який складається з декількох логічно пов'язаних одна з однією послідовних стадій. На кожній стадії вирішуються конкретні завдання правозастосовного процесу, пов'язані зі встановленням фактичних обставин юридичної справи, правовою кваліфікацією, тлумаченням правових норм, усуненням прогалин у праві і виконанням прийнятого рішення.

Краще розуміти характер та природу правозастосування можливо через узагальнення істотних ознак: 1) управлінська за характером діяльність, завдяки якій реалізується державне управління в соціально-правовій сфері; 2) державно-владний характер передбачає здійснення правозастосування винятково суб'єктами, наділеними владними повноваженнями в межах наданої їм компетенції; 3) є однією із суттєвих гарантій забезпечення та охорони дії правових приписів; 4) завжди здійснюються в рамках відповідних правовідносин, але правове положення сторін у цих правовідносинах різне; 5) правозастосування завжди має підзаконний (піднормативний) характер; 6) застосування права здійснюється у встановлених законом процесуальних формах, що являється юридичною гарантією його законності; 7) правозастосування є індивідуально-правовою діяльністю; результативна частина (правозастосовний акт) завжди відіграє роль юридичного факту, який породжує, змінює або припиняє конкретні правовідносини (наприклад, вступ до шлюбу, розлучення подружжя, усиновлення дитини); 8) застосування права становить особливий різновид професійно-правової діяльності; 9) за своїм характером правозастосування є творчою інтелектуально-вольовою діяльністю,

Таблиця 1

Основні ознаки актів правозастосування

Ознака	Зміст ознаки	
призводять до юридичних наслідків	виступають як юридичні факти	є підставами для виникнень, змін або припинень конкретних правовідносин
має владний характер	охороняється примусовою силою держави	містить авторитет і силу держави
виходить від компетентних органів	суд, несудові правозастосовні органи	адресовані на суворо встановлене коло осіб
має певну форму, встановлену законом	законом чітко визначений порядок видання і оформлення індивідуальних актів	законодавчо визначені необхідні реквізити
Має індивідуальний (персоніфікований) характер	спрямований на конкретних суб'єктів	не має нормативного характеру
одноразове використання	у кожному випадку визначає коло прав і обов'язків	хто і в якому обсязі має певні права і несе обов'язки, що їм кореспондують
видаються до встановленого випадку або випадків	видаються стосовно конкретної особи або випадку	для реалізації окремих обов'язків, які передбачені правовими нормами
необхідність в застосуванні права	завжди виникає під час здійснення суб'єктивних прав і виконання обов'язків, передбачених законом	неможлива без використання державних владних повноважень

в процесі якої вирішуються різноманітні правозастосовні завдання; 10) застосування права є оперативним засобом самоорганізації правової системи [9, с. 72–73].

Ряд вчених виокремлює дві форми здійснення правозастосування:

1. Оперативно-виконавча – організація виконання приписів норм права, тобто за допомогою індивідуальних актів; позитивне регулювання діяльності.

2. Правоохоронна – діяльність з охорони правових норм від будь-яких порушень; застосування державно-примусових заходів до правопорушників; забезпечення виконання заходів покарання, які були призначені; вжиття заходів з попередження правопорушень [10, с. 23].

На третій стадії результат оформлюється актом правозастосування, зміст якого доводиться до відома відповідних осіб та органів на четвертій стадії правозастосування. Нами скомпоновано основні ознаки актів правозастосування (табл. 1).

Відповідно до форм здійснення правозастосування можна виокремити два види індивідуальних актів (залежно від видів регулятивних дій на правові відносини):

– виконавчі акти реалізують функцію організації виконання приписів, які містяться в нормах права;

– правоохоронні акти виконують функцію охорони наявних правових норм від порушень, видаються з метою їх попередження, профілактики або у зв'язку із здійсненням правопорушень.

Як основні ознаки слід виокремити насамперед такі особливості, як особливий суб'єкт застосування права, наявність чітко встановленої процедури застосування права, персоніфікованість застосування права.

Зважаючи на різноманітність суб'єктів правозастосовної діяльності та підстав видання правозастосовних актів, також можемо казати і про складність вироблення єдиних критеріїв побудови таких актів. У процесуальних кодексах визначені просторові та часові межі поширення певних правозастосовних актів, вимоги щодо структури та змісту. Однак проблема структурних елементів правозастосовного акта здебільшого законодавцем не визначена, що тягне за собою труднощі із формування складників документа. Тому Ю. Назарчук пропонує, виходячи

з конкретної ситуації, користуватися класичними композиціями юридичного документа, запропонованими правниками, з урахуванням стилістики тексту та юридичного письма, а саме: вступ, констатуюча (описова), мотивувальна та резолютивна частини та додатковий елемент композиції, якщо він буде конкретизувати зміст документа або вирішувати конкретну проблему [11, с. 219].

Є певні особливості, властиві застосуванню правових норм з оцінними поняттями, що зумовлено суттю відповідних правовідносин і специфікою галузевого правового регулювання.

Наприклад, процес застосування правових норм з оцінними поняттями М.Ф. Лукьяненко пропонує розглядати як аналітико-пізнавальний процес індивідуалізації і персоніфікації оцінних приписів у формі ціннісно-оглядових дій суб'єктів правозастосування. Суб'єкти наділяються правом самостійного встановлення змісту оцінного поняття стосовно конкретних обставин дійсності, що зумовлює творчий підхід до застосування норм права, дозволяє говорити про наявність ситуаційного правозастосування [12, с. 14].

Отже, правозастосування є важливим чинником, що істотно впливає на правове регулювання і в процесі впливу права на правові відносини являє собою особливу форму трансформації правової норми в практику.

Інтерпретаційна діяльність у правозастосовному процесі зумовлена необхідністю з'ясування змісту юридичної норми. Питання про тлумачення в процесі застосування норм права є актуальним, враховуючи той факт, що сучасне українське законодавство невпорядковане, не має внутрішньої узгодженості, розвивається безсистемно і хаотично. Використання тлумачення в правозастосовному процесі дає можливість розібратися в розумінні тих чи інших термінів, без чого неможливо іноді вирішити конкретну юридичну справу, усуває неправильність розуміння одним із учасників правових відносин положень нормативних правових актів. Особливу увагу в світлі співвідношення тлумачення та правозастосування, на нашу думку, становлять судові рішення (акт правозастосування + акт казуального тлумачення), які будуть об'єктом дослідження в подальших наукових роботах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шабаяева О.А. Общая характеристика механизма правового регулирования. *Вестник бурятского госуниверситета*. 2011. № 2. С. 214–219.
2. Теория государства и права : учебник для вузов / Под ред. проф. В.М. Корельского проф. В.Д. Перевалова. 2-е изд., изм и доп. Москва : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2002. 616 с.
3. Смирнов А.В., Манукян А.Г. Толкование норм права : учебно-практическое пособие. Москва : Проспект, 2008. 144 с.
4. Черданцев А.Ф. Толкование советского права. Москва : Юрид. лит, 1979. 168 с.
5. Борисенко М.О. Поняття та форми реалізації норм права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 274–276.
6. Алексеев С.С. Теория права. Москва : Издательство БЕК, 1994. 220 с.
7. Чаусская О.А. Применение норм гражданского права: Вопросы теории и практики : автореферат дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Саратов, 2002. 22 с.
8. Калмыков Ю.Х. Вопрос толкования и применения гражданско-правовых норм. *Гражданское право*. 2008. № 3. С. 5–8.
9. Перепелюк А.М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект) : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2016. 224 с.
10. Яковлева Т.В. Применение как особенная форма реализации субъективных прав. «Черные дыры» в российском законодательстве. 2010. № 4. С. 22–24.
11. Назарчук Ю. Теоретичні характеристики правозастосовного акта. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 217–220.
12. Лукьяненко М.Ф. Оценочные понятия гражданского права: теоретико-правовой анализ и практика правоприменения : автореферат дис. д-ра юрид. наук : Москва, 12.00.03. 2010. 53 с.